

Jaan Kross kui keelekunstnik*

Käesoleva aasta 19. veebruar oli Eestis lipupäev, tähistamaks kirjanik Jaan Krossi 100. sünniaastapäeva. Välja anti ka postmark ja Tallinna vanalinna kavandatakse mälestusmärki. Kross on oma rahvuse sümbol, eestilikkuse metonüüm. Ta on ise oma maa tihendatud kujul, tema raamatutes püsis alal Eesti kui kujutletud kogukond. Sellepärast heisatigi lipp.¹

Krossi kuulsus ja tähtsus tugineb ennekoike tema arvukatele ajalooromaanidele. Neist paljud on aukartustäratavalt mahu kad, paljud laialdaselt tuntud. „Keisri hull” on olemas kolmekümne kahes keeles. Ajaloolised romaanid on järeleproovitud viis kritiseerida kaasaega, ilma seda otse välja ütlemata. Nõukogude Eestis ilmunud teosed jutustavad Baltikumi sündmustest nii ammusel perioodil, et polnud võimalik tõestada, nagu oleksid neisse peidetud vihjed kaasajale solvavad – ei võinud ju mõelda, et nõukogude võim on midagi sarnast nagu vana baltisaksa ülemvalitsus. Aga oleks liiga kitsapilguline lugeda Krossi ajaloolisi romaane kujundlikku keelde rüütatud kaasajakriitikana. Nimelt leidub neis arvukalt keskseid tegelasi, kelle teekonnal läbi sündmustiku ei olegi nii palju pistmist tegeliku ajalooga. Nad manööverdavad end õnnes ja ebaõnnes vähehaaval edasi, peavad aru, äparduvad ja proovivad uuesti, aimavad ette ja korrigeerivad õnnetuid juhuseid ning saatuse ironiat, nii nagu inimesed on alati teinud. Seda kõike kirjeldatakse niisuguse tihendatu-

sega, mille plastiliselt kujutatud keskkond alati annab, kui ainult autor oma tööd valdab. Ka pärast Nõukogude Liidu lagunemist kirjutas Kross vaibumatu energiaga olulisi teoseid kuni oma surmani 2007. aastal. Enam ei takistanud teda tsensuur. Nii näitab Krossi kirjutust algusest lõpuni iseloomustav järjepidevus, et ridade vahele kirjutamine ega peidetud vihjed ei kujuta endast kuigi olulist võtit tema loomingu avamiseks. Ka ülejäänud osa tema teostest, mis tihti keskenduvad autori *alter ego*'le Jaak Sirkilile või Peeter Mirgile, kuulub sellesse inimlikku komöödiasse, mida Krossi proosa etendab. Tema kokku rohkem kui kahtekümmend novelli läbivad samuti ohtrad omaeluloolised hoovused. Juubeliaasta puhul ilmub novellikogu väljaandes, kus lood on reastatud autori eluloo alusel.

Krossi on tunnustatud ja tunnustatakse tänapäevani kui möödaniku ja kaasaja laia haardega kroonikut. Sellisena on teda vaja läinud. Aga ehk võiks nüüd pöörata pilgu ka sellele, kuidas ta kirjutas, tema keelekasutusele ja kirjanduslikele tehnikatele – hinnatud kroonik oli kõigest hoolimata ka kunstnik. Tehtagugi siin sellega algust. Vaatluse all on keele kui instrumenti põhjalik käsitlemine ühes Krossi novellis. Niisugust lugemist võib, aga ei pruugi nimetada semiootiliseks.

*

Poolteist aastakümnet õppis Kross luuletajana tunnetama sõnade kaalu, enne kui ta proosale üle läks. Tema keelelised tead-

* Ilmunud ajakirjas Nya Argus 2020, nr 4, lk 128–130.

mised olid laialdased ja ta tõlkis eri keeltest, muuhulgas Shakespeare'i ja Carrollit, Brechti ja Zweigi, Éluardi ja Gontšarovi – ja Diktoniust. YouTube'i kaudu on võimalik tutvuda tema peenelt nüansseeritud saksa keelega intervjuudes ning tema näitlejaandega omaenese tekstide esitamisel, seda nii sisemonoloogides kui ka kiirete rollivahetustega dialoogides. Kross teadis, kuidas keelt kasutada.

Üleüldise arusaama taustal Krossist kui laia pintsliga kroonikust võib esile tõsta novelli, kus juhtmotiiviks on keel, koodkeel, märgisüsteem. See pärineb aastast 1980 ja ilmus kogumikus „Kajalood”. Rootsi keeles leidub jutt kogumikus „Halleluja” („Halleluja”, 1992) Ivo Iliste ja Birgitta Göransoni tõlkes, soome keeles kogumikus „Silmien avaamisen päivä” („Silmade avamise päev”, 1989) Juhani Salokandle tõlkes. Novelli pealkiri toimib parateksti ja lugemisjuhiseks ning osutab keelele kui teemale. Selle nimi on „Stahli grammatika” baltisaksa pastori Heinrich Stahli teose „Anführung zu der Esthnischen Sprach” („Sissejuhatus eesti keelde”, 1637) järgi. Seal andis Stahl esimese ülevaate eesti keele reeglitest.

*

Novelli tegevus toimub 1944. aastal, peamiselt kurikuulsas Patarei vanglas. Peeter Mirk istub kinni ebaõnnestunud katse pärast põgeneda paadiga Soome. (1944. aastal istus Kross ise Patareis, süüdistatuna „natsionalismis”) Mirgile esitatud põgenemissüüdistusest tõsisem asi on see, et teda kahtlustatakse olevat vastutav käsikirja eest, mille *Sicherheitsdienst*'i patrullpaat õngitses välja põgenikepaadi lähedusest. Seal kirjeldatakse Saksa okupante Eestis viisil, mis võib süüdlasele maksta elu. Vineerkohvrust, mis sisaldas käsikirja, on julgeolekuteenistus leidnud ka Stahli grammatika eksemplari. Seda märgistab

ekslibriis, mis osutab Mirgi sõbrale Lembit Tammole kui raamatu omanikule. Kohver on Mirgi oma ja käsikirja autor on Mirk, aga grammatika on mõni tund enne kinnivõtmist läinud Tammo omandusest üle Mirgile: Tammo tahtis selle antikvaarse väärtusega ära tasuda vana võla. Kuna Mirk ja Tammo on ainsad kirjanduslike võimetega inimesed põgenikepaadi pardal, saab kahtlustada ainult neid, eksliibrise tõttu Tammot rohkemgi. Mirk saab sosinal edastatud sõnumi, et pärast teatud signaali – vangla kõrval asetseval rannal lehvitatakse märgina valget kleiti –, võib ta oma põgenemiskatse kohta napi tunnistuse anda ja lahti pääseda, ilma et kaasosajalised ohtu satuksid. Aga teadmine, et tema käsikirja tõttu on Tammo elu ohus, sunnib Mirki tegema moraalse otsuse oma autoris üles tunnistada. Enne kui Mirk jõuab seda teha, tuleb Tammolt siiski teade, et tema annab alla, kuna lisaks rusb teda ka õnnetu armastus. Ta kavatseb öelda, et kohver ja käsikiri on tema omad. Varsti pärast seda kostavad koridorist hääled, mis annavad mõista, et Tammo on end oma kongis üles poonud. Nüüd võib Mirk vanglast lahkuda.

*

Novelli narratiivi kuuluvad ka ettevalmistused põgenemiseks, põgenemiskatse ja kinnivõtmine, samuti kaasvangide ja valvurite kirjeldused. Novelli juhatab sisse valik õudusunenägusid – niisiis kõnekujundeid keeles, millest ükski unenägija päriselt aru ei saa – ja lõpetab meditatiivne kooda. Eespool toodud sisukokkuvõte ei ütle midagi selle kohta, kuidas toimub üleminek novelli sündmustiku ühest etapist teise, kuid see leiab aset kimbu märgisüsteemide abil. „Stahli grammatika” demonstreerib Krossi ärgast taju märkide maailma, keekekasutuses esinevate märkide tohtu paljususe suhtes. Novelli maa-

ilm on kongi ja eeluurimisvangla maailm: seal valitseb pidev ähvardus ja seetõttu pidev valvelolek, kõrgendatud tundlikkus ohu- või pääsemismärkide vastu.

Kogu teksti vältel ja eriti alguses hoiatakse kõrvu ja silmi lahti, tabamaks kõike, millest saab välja lugeda informatsiooni välismaailma kohta. Kägisev värv, tümp-sud ja krigisev kruus annavad teavet sellest, kui palju tol varahommikul laipu transporditakse. Raadioraportid sõjaväe võidukast edasitungimisest tuleb tõlkida tegelikkuse keelde, nende propagandistlik mastaap ümber teisendada. Ja veel: kõik võib inimese vastu tunnistada. Kellelki konfiskeeritud märkmeraamat reedab mõne nime, kirjutusmasinate tüübid kuluvad erinevalt ja neid on võimalik jälitada, monogrammiga taskurätt annab ära oma omaniku. Kujutatud on ka näitemängu – lavastatud märki. Vanglaarst (kelle „kohmakat näitlemiskunsti” minajutustaja kritiseerib) teeb Mirgile vitamiinisüsti ja sosistab talle samal ajal teate valge palaka kohta, mis *extra muros* peab signaliseerima, et nüüd võib ta tunnistuse anda. Märgi teatraalsust rõhutab veelgi, et see, kes novelli lõpupoole oma kleidiga märku annab, on tunnustatud näitlejanna. Kui ta laseb kleidil tuules vabadusplaguna lehvida, võib see lugejale meelde tuletada kolme erinevat Eesti lippu, mida novelli alguses möödaminnes mainitakse.

Seda kõike võib pidada „Stahli grammatika” omamoodi semiootiliseks fassaadiks, mis näitab, et maailm kannab alati mingeid tähendusi. Novelli märgikeele tuum on morse mitmel eri kujul. Morse-telegraaf – kindlasti tavapärase kõigis vanglates, kus vähegi võimalik – tuleb esimest korda mängu teksti teises pooles. Mirk võtab kapist välja alumiinium-lusika ja hakkab vastu veetoru koputama. Seda tehes mõtleb ta, täpselt nagu koodi kanalile tähelepanu pöörav semiootik,

selle peale, miks tahab vangla oma kundedele torustiku kaudu tagada nii täiusliku morsekontakti. Seejärel koputab ta küsimuse K-A-S-M-A-L-E-T-A-M-E? ja saab naabrilt vastuse J-A-H. Mängitakse neli partiid malet.

Rangelt võttes ei koputa Mirk novelli tekstis oma küsimust päris nii. Ta koputab pikk-lühike-pikk, lühike-pikk, lühike-lühike-lühike, pikk-pikk, lühike-pikk, lühike-pikk-lühike-lühike-lühike, pikk, lühike-pikk, pikk-pikk, lühike, lühike-lühike-pikk-pikk-lühike-lühike. Ja rangelt võttes koputab Mirk niimoodi ainult eesti keeles, teistes keeltes sisaldab see Krossi novell teisi tähti. Nõnda on teade osaliselt morsest tõlgitud, osaliselt mitte. Peale selle on morses sõnum alati tõlgitud mõnest teisest keelest morse koodkeelde. Koodi mittetõlkimine tähendab selle esile tõstmist. See on harilik võte: Tolstoi pikkis oma proosasse prantsuse keelt, Hemingway hispaania või itaalia keelt ilma seda tõlkimata. Selle eesmärk on lugejas koodi vastu kõrgendatud huvi äratada.

Huvi morse vastu äratav huvi tähenduse vastu, mida kood kannab, niisiis malemängu vastu. Huviobjektiks ei ole mitte mängu tulemus, millesse Mirk suhtub kergelt, vaid malereeglid. Male on ennekõike strateegiamäng, mille juures on oluline planeerida iga käiku ja ette aimata vastasmängija omi. Nii on see hämmastavalt sarnane kõne planeerimisega, ennustava kalkuleerimisega, millele eeluurimisvang peab end pühendama, millest end läbi närima, et lõpuks eluga pääseda. Tähtis erinevus on aga see, et male on võrdsel alustel mäng, kus informatsioon on ammendav: mõlemad partnerid teavad mängulaua reegleid. Seevastu niisugune eeluurimine nagu Patareis on nagu kassi ja hiire mäng. Krossi proosas tungib alati esile reflekteeriv hoovus – ette- ja järelemõtlemine – kui elulaad ja ellujäämis-

strateegia. Autor rõhutab seda refleksiooni kahe eri objekti, male ja elu vahelise eristusega.

Stahli grammatikat seob Tammoga ekliibris ja see hukutab mehe. Kõne all on elu ja surm. Vangla vaikelus annab kommunikatsiooniks võimaluse see, et lusikaga on võimalik vastu toru koputada; nii nagu novelli pealkirjas, on siin teemaks metallist grammatika. Sellesama toru külge, kuhu on üles seatud keeleline lõks, on võimalik end üles puua. Tammo viimasele sõnumile, et ta võtab käsikirja autorsuse omaks, järgneb kiire morseteade, mida novellis ei tõlgita ega tõlgendata. Koputatakse sõna H-Ü-V-A-S-T-I. Vanglamüüride vahel on kood otsekohe mõistetav. Võib-olla on ka kogu jahe arutus, millega minajatustaja novelli täidab ja mida morsekoodis edastatakse, arusaadav ainult müüride vahel: „Stahli grammatika” maailm on eraldi maailm eraldi keelega.

Märksa hilisem novell „Morse” (1998) võtab selle märgikeele eraldi uurimise alla. Ka siin on juttu paarist, keda üle kuulatakse, kusjuures seekord on ülekuulajaks NKVD. Morseteated antakse edasi sõrme-

liigutustega, mis vahelejäämise hirmu korral muutuvad süütu kabjaklobina imiteerimiseks. Suhtlus jätkub silmapilgutamise kaudu, endiselt morses. Siin kõneleb Kross sellest, kui elastne ja meediumist sõltumatu on keel.

Kokkuvõttes: siinse tõlgendusega Peeter Mirgi ja Patarei novellist ei taheta mingil viisil vähendada Krossi suurte ajalooromaanide ja kroonikuproosa tähtsust või neid viletsamate kilda liigitada. Neil on oma vääriline koht tema loomingu keskpunktis. Küll tahetakse osutada, et ka nendes laiahaardelistes jutustustes, mis vormi poolest jätavad sageli elukogenult sundimatu kirjutuse mulje, aimub Krossi arusaam, et maailma märgatavaks ja keerukaks tegevaid märke on erisuguseid ning et need märgid on teksti pinna all olemas ja annavad sellele elu. Mõnikord tõstab autor need vaatlemiseks esile, nii nagu „Stahli grammatikas”.

CLAS ZILLIACUS

Rootsi keelest tõlkinud
JOHANNA ROSS